

Xaləddin SOFİYEVKulturologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent, əməkdar müəllim

ADMİU

Ünvan: Bakı şəhəri, Hüseyn Cavid prospekti, 556/57

Email: sofiyev.xaleddin@mail.ru

**POST-STRUKTURALİZMİN KULTUROLOJİ
PARADİQMALARINDAN**

Xülasə: *Çağdaş araşdırmalarda mətn təcrid olmuş şəkildə öyrənilə bilməz. Bu fikir, əslində strukturalizmə qarşıdır, çünki mətnin daxili quruluşunu öyrənmək üçün onun xarici əlaqələrini nəzərə almamağa çağırır. Post-strukturalizm isə söyləyirdi ki, hər hansı mətn başqa mətnlərin repertuarı, yəni bildirdikləri ilə sonsuz üsullarla əlaqələrə girir.*

Post-strukturalizm dərin mətn anlayışını dekonstruksiya edəndən sonra mətnin içindən mənalar çıxarmağı mətnin başqa mətnlərlə müqayisəsindən mənalar çıxarmaqla əvəz edir. Ona görə də intermətn anlamı önə çəkir. Mənalar mətnin içində yox, başqa mətnlərlə münasibətlər müstəvisindədir.

Açar sözlər: *Post-strukturalizm, dekonstruksiya, intermətn, nomadik (köçəri)*

Post-strukturalistlərin dekonstruksiya məruz etdiyi fenomenlərdən biri subyekt və ya müəllifdir. XX yüzilin əvvəllərində Orteqa-i-Qasset dövrün sənətində baş verən insanisizləşdirilmədən, dehumanizasiyadan yazmışdı. Bu yazının effekti bir paradoks idi. İntibahdan sonrakı dövrdə humanizm əsl sənətin mənəvi əsası və məqsədi elan edilmişdi. Bu vəziyyətdə Orteqa avanqard, modernist sənətdə dehumanizasiya proseslərini görərək ilk dəfə bunu mənfi hal kimi dəyərləndirmişdi [7, s. 638]. Əsrin ikinci yarısında isə Rolan Bart, Fuko müəllifin ölümü məsələsini ortaya qoydular. Nitsşenin “tanrını öldürmüşük” diskursundan sonra müəllifin öldürülməsi bir o qədər orijinal görünmürdü. Ancaq post-strukturalistlər bu öldürmə aktı ilə hərəkət effektinə nail olmaq istəyirdilər. Post-strukturalistlərə görə, müəllif institutu burjua mədəniyyətinin icadıdır. Antik dünya isə bunu bilmirdi, bu səbəbdən kimsə yazısında özünə “Dionisi Ariopaqit” adını götürürdü, kimlərsə qondarma Platon dialoqları yazırdı.

Post-strukturalistlər avtoritetlərdən sitat gətirmək adətinə müqavimət göstərirdi və “müəllif mətni” kultuna qarşı çıxırdılar. Ona görə də, məsələn, Derrida tez-tez öz adından olmayan fəlsəfi fikirlər söyləyirdi. O, şərhlərində başqalarını “kefi istədiyi” şəkildə danışdırırdı. Bu səbəbdən də belə bir fikir yaranırdı: əgər Hussurl, Haydeger Derridanın dili ilə danışsasa, mətnin onlara mənsub olduğunu vurğulamağa nə ehtiyac var?! [2, s. 419]. Əlbəttə, post-strukturalist yazılarda Marksın, Hegelin, Freydin,

Haydager kimi məşhurların adlarına tez-tez rast gəlmək olar. Sözsüz buna səbəblərdən biri onların diskurslarıdır ki, post-strukturalistlərə cürbəcür şərhlər verməyə imkan yaradır. Ancaq bu şərhlərin klassik şəhrlərdən bir prinsipial fərqi var. Akvinalı Foma, əl-Fərabî şərhlərlə Aristotelin fikirlərinin əsl məzmununu açmağa çalışırdılar. Bu zaman pafoslu şərhlərdə filosofların şəxsiyyətinə heyranlıq və sevgi mütləq tələb olunan göstərici idi. Heyranlıq obyektə bütə, mərkəzə çevirir. Əgər kiməsə həsr olunmuş essədə, məqalədə heyranlıq varsa, bütün mətn boyu bu heyranlığı, sevgini əsaslandıran sübutlar vermək lazım gəlir. Beləcə, kimsə mərkəzə çevrilərək bütün mətni diktə edir. Bax, bu səbəblərə görə post-strukturalistlər Freyddən, Husserldən, Haydagerdən danışmalı olurdularsa, heyranlığın dilində danışmırdılar. Derrida, məsələn, Freydin “Ləzzət prinsipindən o tayda” əsəri haqqında yazırdı ki, bu mətnin gedişi iblisənədir. Mətn özünü elə göstərir ki, guya addımlayır. Lakin o, elə hey yerindən tərpənmədən addımlayır, hər dəfə addım atdığını göstərir, ancaq, əslində, yerində sayır. Derrida, beləcə, Freydin əsərini dekonstruksiya etməyin sayəsində orada fikir, intellektual axtarışın olmadığını və bu axtarışın iblisənə görüntüsünü aşkara çıxarırdı. Başqa yerdə isə həmin mətnlə bağlı müəllif çərənçiliyindən danışdı [2, s. 435]. Nəzərə almalıyıq ki, Derrida Freydin tərcüməçisi kimi onun yaradıcılığı ilə sıx bağlı adam idi.

Post-strukturalistlərin müəllifə qarşı başqa argumenti belə idi: əgər mətn yalnız oxunuş məqamından danışarsa deməli, müəllif boş abstraksiyadır [3, s. 317]. Müəllifə yanaşmada epistemoloji imkanları Azərbaycan mədəniyyətşünaslığında iki yazı nümayiş etdirmişdi. Onlardan birində professor Niyazi Mehdi mədəniyyətdə dərinlik paradikmasının inkarından təkan alıb müəllifin dekonstruksiyası fikrinə gəlib çıxmışdı. O, göstərmişdi ki, mədəniyyətdə dərinlik paradikması güclü olduğu üçün hər mətn sandıq prinsipində qavranılır. İncəsənətdə bu ona gətirib çıxarır ki, sənət əsəri sonsuz mənalara daşıyıcısı (sandığı) sayılır və uyğun olaraq sənətkar bu sonsuz mənalara həmin sandığa yığılmış müəllif kimi qavranılır (təsədüfi deyil ki, “avtor” sözünün latınca ilkin mənası “toplayan”dır). Mətnin işarələri resipientin şüurunda mənalara törədir, yəni bu mənalara mətnin dərinliyindən ora gəlmir. *Signifikat* (rusca «*означающее*») məndəki sözün eşidilən, görünən maddi forması yaradanın və qavrayanın şüurundan qıraqdır. Həmin mənalara isə öncə müəllifin şüurunda olur. Sonra həmin mənalara məndə yaradılır və bunlar qavrayanın şüurunda mənalara törədir. Beləcə, dərin mənalara məndə yox, adamların qafasında olur. Özü də qafadan asılı olaraq mənalara, məzmunun dərinliyi dəyişir. Bu anlamda Quranın dərinliyi insanların qafasında olub və olur. Cahilik dövründən təzəcə qopmuş müsəlmanların qafasında Quranın dərinliyi yüzillər sonrakı təfsirçilərin qafasından xeyli dayaz olub. Bu mənada heç bir kitabın dərinliyi və dayazlığı kitabda deyil, kitabı yazan və oxuyanın başındadır.

Niyazi Mehdi müəlliflə bağlı başqa sual da qoyur: mümkündürmü ki, əsərdən yüzrlərlə şərhlər, araşdırmalar vasitəsi ilə toplanan mənalara və məzmunun hamısı müəllif tərəfindən ora qoyulub? Adətən, bu sualın cavabında müəllifin dərinliyi faktı ilə əsərin dərinliyini sübut etmək istəyirlər. Beləcə, həm “müəllif”, həm “dərinlik” kon-

septləri gerçək halı göstərən anlayışlar kimi açılır. Ancaq Niyazi Mehdi post-strukturalistlərin təsiri ilə müəllif və mətnin dərinliyi ideyalarını dekonstruksiya edəndə belə bir absurd fikri dağdır ki, guya Şekspir haqqında yazılmış araşdırmaların tapdığı bütün mənanı Şekspirin “başı” ora qoymuşdu. Şekspir bu qədər məna nəzərdə tutduğu üçün dahi deyil, çünki belə dahilik mümkünsüzdür. O, yeni musiqi alətinin ixtiraçısı kimi dahidir. Hər böyük sənətçi öz “musiqi alətini” ixtira edir, hər dövrün adamları isə bu alətdə onlara gərəkən musiqini çalırlar. Yəni müəllif əsərə musiqi alətinin, məsələn, dilləri prinsipində müəyyən mənalər düzür. Sonrakı şərhçilər isə həmin dillərdə öz musiqilərini, yəni yeni məzmunu düzüb qoşurlar [5, s.14-15].

Dərinlik haqqında xüsusi hazırladığı yazıda Niyazi Mehdi bu faktın reallığını fəlsəfə əsasında təkzib edəndən sonra Azərbaycan ədəbiyyatında müəllifliyin gizlədilməsi (“öldürülməsi”) hallarına nümunələr tapır və bunun şərhini verir. Məsələn, “Danabaş kəndinin əhvalatları”nda əhvalatı söyləyən qəzetçi Xəlil onu lağlağı Sadıqın dilindən yazır. Beləcə, müəlliflik dolambaca düşür və oxucunu Mirzə Cəlilin şəx-sindən azdırır [6, s.55-67].

Post-strukturalizmdə mətnlərlə bağlı “dərinlik” parametrlərindən imtina etməyə imkan verən başqa konsept “intermətn”dir. Çağdaş araşdırmaların söykəndiyi əsas fikir odur ki, mətn təcrid olmuş şəkildə öyrənilə bilməz. Bu fikir, əslində, strukturalizmə qarşı idi, çünki o, mətnin daxili quruluşunu öyrənmək üçün onun dışarı əlaqələrinə baxmamağa çağırırdı. Post-strukturalizm isə söyləyirdi ki, hər hansı mətn başqa mətnlərin repertuarı, yəni bildirdikləri ilə sonsuz üsullarla əlaqələrə girir. Kitab təcrid olunmuş nəsnə deyil. O, münasibətlər kilimində öz şəklini, simasını tapır. Hər mətn əslində intermətnidir və exo-kamera kimi başqa mətnlərə hay verir. Tanınmış feminist və post-strukturalist alim, əslində, “intermətn” terminini elmə gətirmiş Yuliya Kristeva isə bu fikri belə təqdim etmişdi: istənilən mətn başqa mətnlərin mozaikası kimi qurulur və ya başqa mətnləri özünə hopdurub transformasiya edir.

Rolan Bart intermətnliyi konkret şəkildə açmaq üçün söyləmişdi ki, istənilən mətn əvvəllər deyilmiş sitatların yeni düzümüdür. Hind tədqiqatçısı Kunu Rama yazır ki, çağımızda avtomatik olaraq intermətnləşənlər elə də maraq doğurmur. Refleksiya edən, özünü düşünən, özünə kinayə edən, özünü parodiya edən intermətn araşdırma üçün maraqlıdır [4, s.1-2].

Kundu Ramanın kitabında elə fikirlər də var ki, post-strukturalist deyimlərin (diskursların) təbiətini yaxşı açır. O, söyləyir ki, post-kolonial yazarların mətnləri kolonial, imperialist diskurslarla dialoqa girir, feminist mətnlər patriarxal diskurslarla dialoqda bulunurlar. Bunun mənası odur ki, müstəmləkə sonrası ədəbiyyatda imperialist iddialı deyimlərlə, feministlərdə isə patriarxal düşüncələrlə polemika var və bu, onların intermətnliyinin bir aspekti idi. Daha sonra müəllif mütəxəssislərin fikrini dəlil gətirir: postkolonial toplumlarda sənət, ədəbiyyat, fəlsəfə heç cürə Avropa modelinin sadə davamı olmadı. Ədəbi dekolonizasiya Avropa kodunun tam demontajı oldu [4, s. 2-3, 9, 21].

Post-strukturalizmin mütəhərriklik, çevik dəyişkənlik, cürbəcürlük üstündə qurulmuş söyləmləri subyekt konseptinin dekonstruksiyasından xüsusi enerji alır. Onla-

rın fikrincə subyektin nə fiziki, nə sosial gerçəklikdə kökü var. Ona görə də onu haraya yapışdırıb təyin etmək istəsən, orada tapılmır, bulunmur. Bu subyekt davamlı olaraq mövqedən mövqeyə keçir edir deyə post-strukturalist subyekt köçəridir. Onu da deməliyik ki, post-strukturalistlər subyektin olmadığını söyləmişlər. Onlar deyir ki, subyekt törətdiyi mənədir və həmişə yerini dəyişir. Marks insanı konkret sosial münasibətlərin məcmusu adlandıraraq onun şəxsiyyətini sosial əlaqələrin düyünü kimi təqdim edir [8, s. 32]. Bu yanaşma strukturalizmdə fonemlərin binar qarşıdurulardan yaranan əlamətlər düyünü adlandırılmasına çox oxşayırdı. Sadəcə, Marksda sistem duyğusu olsa da, sosial münasibətləri o, maddi “bağlar” kimi görürdü.

Post-strukturalistlərə qədər bu və ya başqa sabillikdə görünən subyekt konseptində ən ciddi dəbərtməni öncə psixoanaliz, sonra Sartr ekzistensializmi salmışdı. Fransız filosofu demişdi ki, insanı öz mahiyyətini reallaşdıran varlıq kimi götürmək düz deyil. Mahiyyəti, beləcə, varlıqdan, olmaqdan ayırmağı Sartr ona oxşatmışdı ki, usta başındakı masa təsəvvürü əsasında masa düzəldir. İnsan belə deyil. Sartr söyləmişdi ki, insan yaşamında seçdiyi davranışlardan, eyləmlərdən öz portretini, mahiyyətini yaradır. İnsan həmişə seçim qarşısında, yəni seçimi ilə şəxsiyyətini qurmaq problemi qarşısındadır [1, s. 216].

Post-strukturalistlər isə insan, subyekt məsələsində daha çox relyativizmə, nisbiliyə yol verərək göstərdilər ki, subyekti portret çərçivəsinə salmaq mümkün deyil. Bu ideyanın əsasında post-strukturalistlərin nomadiklik anlayışı dururdu. “*Nomadik*” köçəriliyə xas olan deməkdir. Avropa mədəniyyəti və elmi uzun müddət köçərilərə sivilizasiya dağıdan, oturaqlara isə sivilizasiya quran kimi baxıb. Türklərə mənfi sifətlərin verilməsi də köçəri xalq olmaları üzündəndir. Post-strukturalistlər birdən-birə düşüncədə və mədəniyyətdə oturaq, stabil fakta üstün dəyər verilməsinə qarşı çıxaraq nomadikliyi reabilitə etdilər.

Subyektin nomadik konsepsiyası post-strukturalistlərdə inqilabi xarakter daşıyırdı. Onların əqidəsinə görə, isənilən oturuşmuş subyektivlik şovinistlik xarakter alır. Post-strukturalistlərə görə, Avropa dünyasının mərkəzi kimi oturaq subyektivliyin götürülməsinin nəticəsidir ki, Avropa köçərilərə, avaralara nifrət edir. Bütünlükdə post-strukturalizm həm sosial, həm şüur müstəvisində istənilən oturaqlığa şübhə ilə yanaşır. Onu da deyək ki, nomadik anlayışlar Lakanın sürüşkən bildiricilərinə çox oxşayır. Lakana görə, insan sürüşkən bildiricilər aləminə düşəndə onun sözləri, cümlələri heç vaxt özünə stabil anlam, denotat tapmır və bu, axırda paranoidal sayıqlamalara gətirib çıxarır [3, s. 323].

Beləliklə, bu nəticəyə gəlmək olur ki, post-strukturalizm dərin mətn anlayışını dekonstruksiya edəndən sonra mətnin içindən mənalar çıxarmağı mətnin başqa mətnlərlə səsleşməsindən mənalar çıxarmaqla əvəz edir və ona görə də intermətn önə çəkir. Məna mətnin içində yox, mətnin başqa mətnlərlə münasibətləri müstəvisindədir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Андреев Л. Жан-Поль Сартр: свободное сознание и XX век. Geleos Publishing House. 2004, 416 с.
2. Деррида Ж. О почтовой открытке. / От Сократа до Фрейда и не только. Минск: Современный литератор, 1999, 831 с.
3. Дьяков А.В. Философия пост-структурализма во Франции. Нью Йорк: Северный крест, 2008, 364 с.
4. Kundu R. Intertext: A Study of dialogue between texts. New Delhi: Sarup & Sons. 2008, 448 p.
5. Mehdi N. Sənətin arxeologiyası. Sənətin arxitektonikası. B.: Qanun, 2007, 342 s.
6. Mehdi N. Dərinlik strukturlarının qovulması: mədəniyyət və sənətdə dayazlıq biçimi// Tənqid.net. №4, B.: 2007, s. 55-67.
7. Ортега-и-Гассет Х. Дегуманизация искусства. Перевод С. Л. Воробьева, 1991, 638 с., OCR:С. Петров
8. Плеханов Г. Основные вопросы марксизма. Риппол Классик, 2013, 190 с.

Халаддин СОФИЕВ

Доктор философии по культурологии, доцент

Заслуженный педагог

АГУКИ

**О КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИХ ПАРАДИГМАХ
ПОСТ-СТРУКТУРАЛИЗМА**

Резюме: *Основой современных исследований является то, что текст не может быть изучен в изоляционной форме. На самом деле эта идея противоречит структурализму, так как для изучения внутреннего строения текста она призывает не взирать на его внешние связи. А пост-структурализм говорит о том, что любой текст посредством бесконечных методов вступает в связь с репертуаром других текстов.*

После деконструирования глубокого значения текста, пост-структурализм заменяет выявление значений из текста на выявление значений из «обмена» текста с другими текстами. Поэтому он выдвигает не передний план интертекстуальность. Значения находятся не внутри текста, а в связях текста с другими текстами.

Ключевые слова: *пост-структурализм, авторская деконструкция, интертекст, номадический*

Khaladdin SOPHIYEV

PhD in Culturology, assistant professor

Honored teacher

ASUCA

ABOUT CULTUROLOGICAL PARADIGMS OF POST-STRUCTURALISM

Summary: *Basis of our contemporary researches is that a text can't be explored in isolated form. Indeed this idea was against structuralism because in order to learn internal structure of a text it called not to look at its external relations. But post-structuralism says that any text creates relations with repertoire of other ones by numerous relations.*

After deconstructing a deep meaning of the text, post-structuralism replaces revealing of meanings in the text by revealing meanings in shareing of the text with other ones. That's why it puts to the forefront intertextuality. Meanings are not in the text itself, but in the relation of the text with other ones.

Key words: *post-structuralism, author's deconstruction, intertext, nomadic*

Rəyçilər: kulturologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sədaqət Əliyeva;
kulturologiya üzrə elmlər doktoru, dosent İlqar Hüseynov